

ЧЕРГУВАННЯ ЗАДНЬОЯЗИКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

Русаченко Н.П.,

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Маршала Тимошенка, 13-Б, м. Київ, 04212
n.rysachenko@kubg.edu.ua

У статті зазначено важливість вивчення історичної морфології української мови з огляду на потребу розкриття причин та особливостей розвитку фонемних модифікацій морфем. З'ясовано природу, регулярність і функціональне навантаження одного з найпоширеніших морфологічних явищ — чергування задньоязикових із шиплячими та свистячими приголосними. Виявлено його специфіку та закономірності у процесах іменної та дієслівної словозміни й словотвору на матеріалі пам'яток другої половини XVI — XVIII ст.

Ключові слова: морфологія, альтернація, консонантизм, словозміна, словотвір, староукраїнська мова другої половини XVI — XVIII ст.

Русаченко Н.

Чередование заднеязычных согласных в староукраинском языке второй половины XVI — первой половины XVIII в.

В статье указана актуальность изучения исторической морфологии украинского языка с учетом необходимости раскрытия причин и особенностей развития фонемных модификаций морфем. Определена природа, регулярность и функциональная нагрузка одного из самых распространенных морфологических явлений — чередования заднеязычных с шипящими и свистящими согласными. Выявлена его специфика и закономерности в процессах именного и глагольного словоизменения и словообразования на материале текстов второй половины XVI — XVIII в.

Ключевые слова: морфология, альтернация, консонантизм, словоизменение, словообразование, староукраинский язык второй половины XVI — XVIII в.

N. Rusachenko

The Nature and Specificity of the Velar Consonant Alternations (based on the texts written in Old Ukrainian language on the second half of the 16 — 18 century)

The article highlights the importance of studying the historical morphology of the Ukrainian language because of the need to reveal the causes of the development of phonemic modifications of morphemes for a through study of interconnections between the elements of the grammatical structure.

The article identifies the nature, regularity and functional load of one of the most common morphological phenomena — alternation of velar with hushing and whistle consonants.

The specificity of alternation and its regularities are found in the processes of nominal, verbal inflection and word formation based on the text materials of the second half of the 16th — 18th centuries. During this time the Ukrainian literary language was formed and there was a gradual transition to the national literary norms.

Texts of formal, literary and popular-scientific styles, in which live folk speech is fully reflected, are collected for analysis. The total volume of analyzed texts is about 3,000 word forms.

Key words: alternation, morphonology, inflection, word formation, Old Ukrainian language.

Вступ. Чергування приголосних (консонантні альтернатії) відносять до морфологічних явищ, без урахування яких не можуть бути охарактеризовані процеси словозміни та словотвору слов'янських мов.

Морфологічний аналіз, у центрі уваги якого перебувають проблеми фонологічної структури морфем, досить довго сприймався як складова частина фонетичного аналізу, а тому морфологічну проблематику принагідно розглядали в курсах

фонетики сучасної української літературної мови або історичної фонетики української мови і зводили до загальної характеристики появи та функціонування вокалічних і консонантних альтернатій.

Актуальність вивчення історичної морфології української мови зумовлена не тільки недостатньою розробленістю її основних понять, а й значною роллю, яку відігравали морфологічні процеси в історії формування мовної системи, виступаючи регуляторами фонологічного роз-

маїття у граматиці; потребою розкрити причини розвитку фонемних модифікацій морфем, завдяки чому з'являються нові можливості для аналізу внутрішніх взаємозв'язків між елементами граматичної структури; необхідністю простежити роль морфонологічних засобів в організації словозмінних та словотворчих парадигм, дослідити проблеми поширення і функціонування морфонологічних процесів у староукраїнському літературному мовленні.

Мета дослідження полягає у встановленні природи чергувань задньоязикових приголосних як одного з найактивніших морфонологічних явищ, визначенні ступеня поширення та особливостей функціонування у процесах словозміни та словотвору староукраїнської мови. Для досягнення поставленої мети потрібно розв'язати такі **завдання**: з'ясувати характер, регулярність і функціональне навантаження чергування, виявити його специфіку та закономірності у процесах іменної, дієслівної словозміни та словотвору на матеріалі пам'яток другої половини XVI — XVIII ст., коли формувалася українська літературна мова, відбувався поступовий перехід до національних літературних норм.

Для аналізу дібрано тексти пам'яток ділового, художнього та науково-популярного стилів, у яких найповніше відбилося тогочасне живе народне мовлення. Загальний обсяг дібраних уривків становить приблизно 3000 словоформ.

Для вивчення морфонологічних модифікацій в історії української мови основоположне значення мають ідеї Ю. Шевельова, О. Мельничука, П. Тимошенка, С. Бевзенка, С. Самійленка, М. Жовтобрюха, В. Русанівського та ін. Зокрема, дослідники аналізують природу чергувань, особливості функціонування в говорах української мови, де, як відомо, через відсутність кодифікованої норми мовні тенденції виявлялися вільніше і послідовніше.

Результати дослідження та обговорення. Чергування задньоязикових зімкнених [г], [к] і щілинного [х] із передньоязиковими щілинними [ж], [ш] і передньоязиковою африкатою [ч], а також чергування задньоязикових [г], [к], [х] із передньоязиковими щілинними [з], [с] та африкатою [ц] прийнято вважати найдавнішими серед консонантних альтернатив [5, 74]. Вони походять від спільнослов'янської епохи і є наслідком I, II, III палаталізацій задньоязикових приголосних перед голосними переднього ряду. Як відомо, приголосні *g, *k, *ch в індоевропейській та ранній праслов'янській мові були твердими й не вживалися перед голосними переднього ряду. Після змін у складоподілі вони почали потрапляти в незвичні для себе позиції. Щоб усунути неприродне поєднання *g, *k, *ch із голосними переднього ряду, мовна система вдалася до трьох перехідних пом'якшень [5, 95]. Перше з них за-

кінчилося переходом *g → *ž', *k → *č', *ch → *š'. Задokumentувати цей процес неможливо, оскільки слов'янська писемність набагато молодша за нього. Припускають, що проміжною ланкою між [g] та [ž'] була африката [d'z'] із м'яким [d']; між звуками [k] та [č'] — африката [t'š'] із м'яким [t']. Звідси пізніше виникли приголосні [ž'] та [č'].

В українській мові м'які шиплячі стверділи, отже, виникли чергування <г ~ ж>, <х ~ ш>, <к ~ ч>.

Процес перетворення [ч], [ж], [ш] на членів альтернативних рядів був тривалим [1, 67]. Унаслідок палаталізаційних змін *č', *ž', *š', що раніше існували як алофони *g, *k, *ch відповідно, набули фонемного статусу і незалежилися. Морфологізація відбулася тоді, коли в результаті аналогії шиплячий з'являвся там, де він ніколи не існував. З часом альтернанти <к ~ ч>, <г ~ ж>, <х ~ ш> ставали ланками різних парадигматичних і дериваційних морфонологічних рядів і відігравали в морфології староукраїнської мови значну роль.

Фонетичними процесами II і III палаталізацій задньоязикових приголосних зумовлені чергування <к ~ ц'>, <г ~ з'>, <х ~ с'>. М'які свистячі виникли перед **ѣ** та **и** дифтонгічного походження, а внаслідок III палаталізації — і в інших позиціях. Ці чергування виявилися менш стійкими і фіксувалися в мові рідше, ніж попередні. Зміни відбувалися під впливом попередніх **ѣ**, **и** (недифтонгічного походження та не з **йѣ**), **ѣ** (від in < n') і частково **г'** (у дієсловах) і стали результатом асимілятивного впливу попередніх звуків, фонетичної та фонетико-граматичної аналогій [2, 107]. Початковим етапом перехідної палаталізації задньоязикових визнають пом'якшення *g, *k, *ch в *g', *k', *ch' під впливом попередніх палатальних без інших додаткових умов [2, 105].

Важливо не змішувати морфонологічну структуру словотвору та словозміни. Необхідність розмежування викликана самою природою словозмінних і словотвірних моделей: у словозмінній підсистемі набір морфів, що утворюють поняття однієї морфеми, доречно обмежити парадигмою одного слова, тоді як у словотвірній це поняття обмежене морфами слів-дериватів, що пов'язані між собою відношеннями похідності і реалізують певний словотвірний тип [3, 59]. У словозміні морфонологічне чергування виступає як ознака всієї парадигми, а альтернант — окремої словоформи; у словотворі альтернація характеризує цілий дериваційний ряд, альтернант — одне зі слів-дериватів [3, 45]. Словозмінні моделі більш передбачувані та універсальні, тоді як словотвірні можуть залежати від лексичних факторів або навіть визначатися контекстом, а тому реалізація морфонологічних чергувань у словотворі обмеженіша і менш універсальна.

Чергування задньоязикових в іменній словозміні. Оскільки кожній частині мови притаманні

власні лексико-семантичні ознаки і способи їх вираження, то взаємодія основи і флексії має виразно виявлену специфіку у словозмінних парадигмах різних частин мови. Зокрема, для іменної словозміни характерним є відкритий тип закінчень (словозмінних морфів), який співвідноситься із закритим типом основи. Крім того, для субстантивної системи української мови характерна варіативність флексій із тотожним граматичним навантаженням, що зумовлює наявність дублетних парадигм того самого слова, а отже, призводить, залежно від вибору моделі словозміни, до різних морфологічних характеристик тих самих іменників [3, 178].

Найбільшу сферу дії в іменникових парадигмах має альтернація <к ~ ц'>. Вона представлена у таких формах:

а) дав. відмінка одн. іменників I відміни жін. роду, найчастіше на позначення істот перед флексією -ѣ: **внүцѣ** (АО, 56), **малжонце** (ВГ, 38), **доццѣ** (ЛР, 85), **сметячяницѣ** (ВН, 158), **мана(т)цѣ** (АЧ, 154), **собацѣ** (Зин., 204 зв.), **касцѣ** (ДН, 172), **осаулицѣ** (175), **Редцѣ** (160), **добродѣйцѣ** (ПЛ, 52), **шинка(р)цѣ** (Лс., 9 зв.), **ласцѣ** (ПЛ, 52), **циганцѣ** (ІКД, 197 зв.), **матцѣ** (ВН, 10), **голово(н)цѣ** (Сп., 2) та ін.;

б) місц. відмінка одн. іменників I відміни жін. роду та рідше II відміни чол. роду перед флексією -ѣ (зрідка -є): **на рүце** (ВГ, 196), **в бо(д)нарцѣ** (АО, 45), **в кабацѣ** (ЛР, 78), **на ярмарцѣ** (88), **в(ъ)комор(ъ)цѣ** (ЖС1, 3), **в слѣжебнице** (ЖС1, 3), **в наѣцѣ** (ЖС1, 373 зв.), **на рѣцѣ** (ЖС1, 529 зв.), **на ка(р)пиловци** (АЧ, 213), **в поло(н)цѣ** (Зин., 204 зв.), **в(ъ)ласце** (Зин., 3), **в азбѣцѣ** (Лек. Б, 5), **в водцѣ** (АД, 82), **в головцѣ** (84), **на ринцѣ** (89), **в сироватцѣ** (84), **на тертцѣ** (88), **в хустцѣ** (87), **в бочцѣ** (ДН, 176), **на лүцѣ** (164), **на пасѣцѣ** (174), **въ ямѣцѣ** (176), **в а(п)теце** (АД, 110).

Альтернація <г ~ з'> у текстах пам'яток фіксується рідше і виявляє активність у тих самих формах. Зокрема, у дав. відмінку одн. іменників I відміни жін. та чол. роду перед -ѣ (-є, -и) маємо: **слүзе** (ВГ, 36), **стилүзе** (36), **Ядвизи** (ВН, 158), **злодюзѣ** (ДН, 175), **невозѣ** (ІКД, 224). У місц. відмінку одн. іменників I відміни жін., рідше чол. роду маємо: **ѡ повазе** (Нег., 135), **в книзѣ** (Розм., 2), **в дорозе** (2а), **на крузе** (ВМ, 77), **в лүзѣ** (АЧ, 120), **на дорози** (263), **ко ѡ(л)зѣ** (Сл., 212 зв.), **на то(р)зѣ** (Зин., 202а), **при скарзѣ** (АПУ, 83), **на Волзе** (96), **въ зневазѣ** (Лс., 21), **на нозѣ** (НЛ, 88), **в залозѣ** (Гр., 52).

Альтернація <х ~ с'> трапляється зрідка, оскільки кількість слів із кінцевим -х обмежена. Чергування засвідчене знову ж таки у формах місц. відмінка одн. іменників I відміни жін. роду перед флексією -ѣ: **при мачосѣ** (ЛР, 89), **при Богданисѣ** (АПУ, 45), **к(ъ) стрѣсѣ** (Лс, 34), а також дав. відмінка одн. іменників I відміни жін. і чол. родів на позначення істот: **патрія(р)сѣ** (ЖС1, 528 зв.), **Прокописѣ** (АПУ, 6), **Стєсѣ** (81), **Тимчисѣ** (101), **Мнхайлисѣ** (66), **Болосѣ** (ІКД, 223 зв.), **войтисѣ** (ПЛ, 1).

У текстах пам'яток відбито чергування <к ~ ц'>, <г ~ з'>, <х ~ с'> у старих формах місц. відмінка одн. та множ. іменників I відміни, II відміни чол. роду давніх -*ѡ основ перед закінченням -ехъ: **в пророцехъ** (Нег., 110), **во челоуѣцехъ** (Лс., 18), **на рецѣ** (Гр., 615), **въ грѣсѣ** (ВН, 5); наз., знах. відмінків множ. перед -и (-ѣ): **бози** (Вл., 334 зв.), **печенѣзи** (Сл., 219), **нозѣ** (20 зв.), **отроцы** (Б, 107), **пророцы** (107), **єретици** (Гр., 1596, 25 зв.), **дүси** (Вл., 338), **патріарсі** (Б, 107), **птаси** (Сп.2, 38 зв.); формах двоїни: **обидва штүцѣ** (Розм., 56а), **двѣ роүцѣ** (Розм., 79), **двѣ нозѣ** (Розм., 79).

У тих українських говірках (здебільшого південно-західних), що зберігають форми двоїни іменників жін. і сер. родів, це чергування діє дотепер і характеризує творення форм наз., род. відмінків: **дві мусі, птасі**. У пам'ятках їх зникання спостерігається з кінця XIV ст. Це була морфологічно зумовлена зміна: форма зн. відм. мн. заступила стару форму наз. відм. мн. [5, 80].

Чергування задньоязикових із передньоязиковими шиплячими, на відміну від свистячих, у словозмінних парадигмах іменників обмежене невеликою кількістю прикладів. Сфера дії <к ~ ч>, <г ~ ж>, <х ~ ш> охоплює творення таких форм: а) клич. відмінка іменників II відміни чол. роду перед флексією -є: **челоуѣче** (КЗ, 185), **длече** (ІКД, 226 зв.), **поллече** (МБ, 361 зв.), **Артюше** (ІКД, 226 зв.), **в[о]же** (ДН, 159 та ін.), **дрүже** (ІКД, 201), **клеветниче** (Вл., 343 зв.), **хүл(ъ)ниче** (343 зв.); б) наз. і непрямих відмінків множ. іменників **око** та **вухо**: **очи** (ВН, 149 та ін.), **үши** (АД, 85), **очей** (КЗ, 189), **до үшей** (Нег., 131); **очима** (КЗ, 192), **үшима** (199); **в(ъ) үшахъ** (АД, 105 зв.).

Чергування задньоязикових у дієслівній словозміні. Морфологічна структура українського дієслова складніша і об'ємніша, ніж іменних частин мови. На відміну від іменної у дієслівній словозміні однаково широко використовуються як неприкриті, так і прикриті флексії [4, 204]. До неприкритих належать закінчення особових форм теп. часу, формотворчі суфікси дієприкметників теп. часу, пасивних дієприкметників (-т-), дієприслівників недок. виду. До прикритого типу належать закінчення інфінітива, особових форм мин. часу (-ѡ та з вокалічними показниками роду і числа), формотворчі суфікси активних дієприкметників мин. часу та дієприслівників док. виду.

Наявність двох морфологічних типів флексій потребує різного оформлення дієслівної основи. Поряд із подвійним характером закінчень у дієслові функціонують два типи коренів: закритий, тотожний іменному, і відкритий, характерний тільки для дієслова.

За відомим морфологічним правилом, сформульованим Р. Якобсоном, відкритій основі мають відповідати прикриті закінчення, а закритій — неприкриті.

Чергування <к ~ ч>, <г ~ ж>, <х ~ ш> у текстах пам'яток засвідчені найбільшою кількістю прикладів і фіксуються у формах дієслів V, VIII кл. перед усіма флексіями, які починаються з голосних. Вони представлені:

а) у 1, 2 ос. одн. та множ. теп. часу: **кличу** (Бер., 19), **речем** (КЗ, 197), **можеш** (АД, 85), **можемъ** (ІКД, 200);

б) у 3 ос. одн. та множ. теп. часу: **кличе(т)** (АО, 44), **тече(т)** (Лс., 14), **береже(т)** (ВЗ, 338), **можетъ** (АД, 105), **брешетъ** (Зош., 4 зв.), **не дншетъ** (ВМ, 123 зв.), **рече** (КЗ, 195), **верже** (ВХ, 547), **кличуть** (Зош., 4 зв.);

в) у присудкових формах на -но: **в(з)горжено** (Дом., 4), **подпряжено** (АК, 59), **зсѣченно** (КЗ, 199), **заволочено** (ДН, 173), **выволоченно** (Вел., 407 зв.);

г) у формах 1–3 ос. одн. та множ. майб. часу: **восплачут(ъ)ся** (ВХ, 544.); **проженуть** (ВЗ, 225), **перетовче(т)ся** (Зин., 205), **привѣжить** (ЖС1, 8 зв.), **возможет** (КЗ, 199), **опече** (189), **поможе** (186), **оусѣче** (Сл., 212 зв.), **привлечетъ** (Б, 2 зв.), **перетовче(т)ся** (Зин., 205);

в) у 2 ос. одн. наказ. способу: **стережи** (АД, 19), **претолчи**, **намочи** (97 зв.), **послани** (105 зв.), **спечи** (105 зв.), **зтолчи** (81), **лаж** (Зин., 205), **споможи** (НЛ, 100 зв.), **пережени** (105 зв.);

г) в активних дієприкметниках теп. часу та пасивних дієприкметниках мин. часу: **ѡпеченого** (Розм., 8), **бѣжаци(х)** (Сл., 213); **изсѣчене** (217), **скачущиє** (НЛ, 88), **перетолченного** (АД, 81), **виреченное** (ДН, 149), **пърреченоое** (ВН, 158), **низве(р)же(н)нѣ** (ЖС1, 9 зв.), **неслушную** (Нег., 129), **вдаченъ** (Зин., 8), (КД, 192 зв.), **вспоможенъ** (Вел., 266 зв.), **постереженъ** (405 зв.);

д) у дієприслівниках теп. часу: **кличючи** (Гр., 91 зв.), **слышачи** (24).

Щоправда, чергування задньоязикових із шиплячими, закономірне в більшості дієслів, не завжди поширювалося на форми 1, 3 ос. одн. та мн. Зокрема, маємо: **сѣку(т)**, **стригу(т)** (Зин.), **спеку** (ІВ, 129), **могу** (ПЛ, 12), **не помогу(т)** (ЖС1, 105 зв.). Наведені словоформи є виявом діалектних особливостей, оскільки в говорах української мови ще й досі зберігаються давні форми цих дієслів без зміни к, г, х на відповідні шиплячі. Форми з чергуваннями починають систематично вживатися на письмі лише з двадцятих років XVIII ст. [5, 821].

В окремих дієслівних формах текстів проаналізованих пам'яток фіксується чергування <г ~ з'>. Написання **воверзѣте** (ВХ, 26), **помози** (Вл., 333 зв.) відбиває, найшвидше, церковнослов'янський вплив.

Чергування задньоязикових у процесах словотвору. Умовою для функціонування морфологічних явищ у процесах словотвору є взаємодія твірної основи і дериваційного форманта. При цьому найважливішими виявляються ті зміни приголосних у складі морфем, які перебувають

у позиції додаткової дистрибуції і формують нові різновиди мотивуючих основ у складі мотивованих. Зазвичай морфологічно маркуються ті сегменти словотвірних морфем, які безпосередньо поєднуються один з одним під час деривації. У такий спосіб кореневі морфеми модифікуються у своїй фінальній частині, а для суфіксальних істотною стає фонологічна позиція зачину.

Чергування задньоязикових приголосних із шиплячими виявляються типовими для тих морфологічних розрядів **іменників**, де знаходимо останній приголосний похідної основи перед секундарним голосним, який входить до суфікса -ок-: **лужокъ** (АЧ, 135), **кожүшокъ** (ВН, 10), **дячокъ** (ДН, 177), **күбочок** (АД, 77), **денежокъ** (ПЛ, 52), **шажокъ** (ІКД, 22 зв.), **подарочокъ** (АД, 17), **поточок** (ПЛ, 91), **рочкювъ** (ПЛ, 63). Чергування <к ~ ч> маємо в утвореннях із суфіксом -очк-: **мірочка** (ДН, 160), **галочки** (АД, 82), **косточками** (77), **ложечки** (85), **цвѣточки** (ІКД, 207), **хүсточкү** (АД, 77) та ін.

Названий вид альтернативи виявляє продуктивність у творенні прізвищ за допомогою специфічного для української мови суфікса -енк-. Останній утворився від давнього суфікса -к(о), який, у свою чергу, виник на базі двох зменшувально-пестливих суфіксів -ѣк(о) та -ѣж(о), ускладнившись суфіксальним формантом -ен. Первісно суфікс -енк(о) виконував демінутивну функцію, вказуючи на відтінок зменшеності; пізніше набув патронімічного значення, утворюючи назви синів за родом професії, діяльності, що згодом ставали прізвищами.

Використання названого виду альтернатив залежить від жанрових особливостей проаналізованих пам'яток. Так, у текстах ділового стилю, де прізвища знаходимо частіше, альтернативі <к ~ ч>, <г ~ ж> та <х ~ ш> представлені значно більшою кількістю прикладів, ніж у художніх та науково-популярних: **Попрүже(н)кү** (АЧ, 140), **Ѣташүченко** (ВН, 153), **Ложѣче(н)ом** (АЧ, 105), **Индиче(н)ко** (30), **Червѣченка** (215), **Панченкомъ** (ЛР, 84), **Пакүюченъка** (84), **Ильченко** (ДН, 165), **Левченкү** (171), **Марченко** (148), **Жүченко** (Вел., 266 зв.), **Рибалченко** (АК, 14 зв.), **Близнюченко** (15), **Дяченко** (16), **Бердюченко** (16), **Тимченко** (16 зв.), **Гавченко** (85), **Тонконоженко** (85) та ін.

Чергування відбувається також у відіменних похідних, утворених найчастіше за допомогою суфіксів:

а) -ник-: XVI ст. — **прися(ж)ники** (АО, 41), **торжниковъ** (КЗ, 195), **порүчника** (Розм., 33а), **должїіками** (Розм., 21а), **азвѣчники** (Зин., 8), **грѣшников** (ВХ, 109), **мѣрочникъ** (ДН, 160); б) -(е)ств-: **долженство** (Сл., 206), **дрүже(с)тво** (Гр., 61 зв.), **козачество** (АК, 391); в) -ат-: **вноүчатоу** (АО, 45), **бичати** (ІКД, 224); г) -ан-: в катаяконімах — **поточане** (ДН, 163), **ватчане** (УВ, 30); д) -ищ-: **полчище** (Вл., 334); ж) -ин-: **брюшина** (АД, 183 зв.), **молочина** (АД, 184); з) -еньк-: **собаченки** (Сп. 2, 12), **вороженки** (12 зв.), **дороженькү** (13 зв.).

Зазначений вид чергування зафіксований також у творенні назв осіб жіночої статі за допомогою суфіксів **-к-** та **-их-**: **єдиначка** (ЖС1, 9), **Горькавичуха** (АЧ, 75), **Ясничуха** (88) (хоча фіксується паралельна форма **Ящиуха** (ЛР, 88)).

Тексти пам'яток фіксують чергування <к ~ ч>, <г ~ ж> та <х ~ ш> в іменниках, що виражають абстрактні поняття, мотивуються дієслівними основами на приголосний та **-и-**, утворюються за допомогою **-ен-**, **-енств-**, що виділилися внаслідок перерозкладу пасивних дієприкметників на **-н-**: **приречення** (ВГ, 34), **стереженьє** (Лек. Б, 12), **злоречен(ъ)є** (ЖС1, 522); **непослушенство** (ВН, 154), **в(ъ)споможення** (АК, 254), **изнеможення** (Гр., 59); **послушенства** (ДН, 158). Одиначними прикладами фіксуються альтернативи <к ~ ч>, <г ~ ж> під час творення відприслівникового іменника — **множество** (Сл., 214) та відприкметникових — **величєства** (ДН, 146), **убожєства** (ДН, 164) за допомогою суфікса **-(є)ств-**.

Чергування <к ~ ц'> разом із суфіксом **-ниц(я)**, **-иц(я)** використовується для творення назв осіб жіночої статі: **великомчница** (ЖС1, 9 зв.), **вл(д)чице** (Сп. 2, 30), **каверзницѣ** (ІВ, 122 зв.), **корчємницн** (ГБ, 13).

Чергування <г ~ з> представлене у старих формах слів у текстах пам'яток XVI та XVII ст. під час творення іменника **мнозства** (Нег., 129) від прислівника **много** та **убозъство** (ЛР, 84) від прикметника **убогий**.

Чергування задньоязикових із шиплячими [ч], [ш], [ж] належать до регулярних і продуктивних у процесах творення **прикметників**. Найактивнішою серед альтернатив виявляється <к ~ ч>, оскільки кількість іменних основ на **-к-** значно більша, ніж основ на **-х-** та **-г-**.

Названий вид чергувань зафіксований у таких випадках:

а) під час творення прикметників від іменних основ за допомогою суфікса **-н-**: **безпечнейшемү** (ВГ, 36), **вєчнєє** (29), **остатєчна** (31), **пожиточнейшемү** (38), **безпечнє** (Нег., 133), **достаточней** (132 зв.), **завдачнє** (Розм., 4), **азбѣчннмъ** (5), **подү(ш)чаныѣ** (АО, 55), **вѣчнє** (ЛР, 85), **очной** (АК, 59 зв.), **порядочномъ** (367), **грѣшна** (ЖС1, 7), **страшний** (9 зв.), **вблачномъ** (ВХ, 545), **восточныхъ** (Сл., 212 зв.), **брачноє** (213), **публичного** (ДН, 160), **үжитєчній** (АД, 77), **рѣчною** (89), **грѣшна** (КЗ, 40), **страшна** (42), **праздничными** (Вел., 406), **порядочномъ** (АК, 367), **саморүчний** (276), **мүчни(х)** (274), **(ш)тважнаго** (МБ, 363 зв.), **присяжнүю** (Гр., 66 зв.);

б) **-(є)ск-**: **человѣческого** (ВХ, 545), **ш(т)стѣпническое** (Сл., 209), **іночєской** (КЗ, 184), **варажское** (АЧ, 31), **ладо(ж)скомъ** (АК, 230), **мүченичєскихъ** (Нег., 64 зв.), **свѣщенничєско(й)** (ЖС1, 374);

в) **-ин-**: **ворожчиномъ** (ДН, 160), **матчинъ** (КД, 220), **савчинной** (НЛ, 63), **ґидо(р)чишин** (АК, 60 зв.).

Названі чергування засвідчені в окремих словах із суфіксами **-ен-** — **блажений** (Вел., 266 зв.),

-ан- — **копѣйчаной** (АЧ, 156), **-ав-** — **вєличавимъ** (Вл., 332 зв.) та **-лив-** — **страшливо** (ВХ, 541).

Чергування задньоязикових із шиплячими [ч], [ш], [ж] при творенні **дієслів** засвідчуються:

а) у відіменниковому словотворі: **наүчаючи** (Нег., 129), **вскаржений** (Нег., 134), **з(ъ)грѣшилъ** (ЖС1, 5 зв.), **оүстрашатъ** (ВХ, 546); **затривожитъ** (ВХ, 541), **нє стѣжити** (Сл., 210), **үбавжте** (ВН, 540 зв.), **мүчи(л)** (ЖС1, 373 зв.), **важилось** (ЛР, 87), **зневажилъ** (87), **үскаржался** (85), **змүчите** (80), **сведчит** (79), **заважит** (АД, 83), **поважит** (84), **грѣшили** (КЗ, 192), **мүчили** (193), **наүчаємъ** (49), **поважатн** (195), **стривожилъ** (45), **зрүшенный** (Нег., 2), **түжить** (ІКД, 201 зв.), **задолживши(с)** (АК, 279), **окрүживши(х)** (Гр., 60), **порочать** (ІКД, 203 зв.), **волочатъ** (203 зв.), **кричатн** (224), **отстрочитъ** (АК, 394), **ополчалнс** (Гр., 56);

б) у відприкметниковому словотворі: **зсүши** (АД, 82), **обнажаютъ** (КЗ, 184), **посүшенихъ** (АД, 84), **гүшитъ** (ІКД, 220), **нє дороживъ** (ІКД, 224 зв.), **крѣпчає** (Вл., 335 зв.);

в) у відприслівниковому словотворі: **примножать** (КЗ, 188).

Альтернативи задньоязикових у творенні **прислівників** представлені поодинокими прикладами. Серед них: а) <г ~ ж> під час творення відіменного прислівника **вдолжъки** (ВГ, 36) за допомогою префікса **в-** та суфікса **-ки**; б) <к ~ ц'> під час творення відіменних прислівників **вѣкратцѣ** (ДН, 25), **вранцѣ** (147) і творення старої форми **неподалєце** (ДН, 173) за допомогою суфіксів **-ѣ, -є**;

Висновки. Чергування <г ~ з'>, <к ~ ц'>, <х ~ с'> характеризують іменну словозміну, тоді як <г ~ ж>, <к ~ ч>, <х ~ ш> — дієслівну та словотвір.

Проаналізовані пам'ятки у сфері морфологічних змін засвідчують тенденцію до протиставлення прямих і непрямих відмінків у іменниковій парадигмі, тобто до морфологічного виділення форми наз. відмінка. Чергування задньоязикових зі свистячими приголосними в іменниковій словозміні маркують переважно творення форм дав. та місц. відмінків однини. Чергування задньоязикових із шиплячими обмежуються участю у творенні форм кл. відмінка.

У словозмінній парадигмі дієслів за допомогою чергувань задньоязикових оформлюються опозиції: док. ~ недок. вид; теп., майб. ~ мин. час. Активізується чергування задньоязикових приголосних із шиплячими, яке охоплює більшою мірою творення форм нак. способу, теп. та майб. часу дійсн. способу. Найбільшу кількість чергувань дієслівні парадигми засвідчують у 3 ос. однини та множини дійсного і 2 ос. однини і множини наказ. способу.

У процесі словотвору чергування задньоязикових із шиплячими найчастіше супроводжує творення іменників та прикметників. Закономірності виявляє альтернативний ряд <г ~ ж>, <к ~ ч>, <х ~ ш> при утворенні здрібнених іменників за допомогою суфіксів **-ок, -очк**; українських прізвищ

за допомогою суфікса **-енк(о)**; відіменних прикметників за допомогою суфікса **-н-**.

Серед чергувань задньоязикових приголосних фіксуються такі випадки, що вийшли з ужитку в сучасній мові. Їх наявність у текстах староукраїнської мови XVI–XVIII ст. пояснюється книжним впливом, орфографічними традиціями та діалектними особливостями.

Джерела ілюстративного матеріалу

АД — Лікарський порадник «Аптека домова» за зб-кою 1760–1780 рр. Рукоп. НБУ, ш. ДА/905л; **АЧ** — Зб-ка селянських земельних актів із Чернігівщини, XVII–XVIII ст. Рукоп. НБУ, ш. І.62458–62655; **АК** — «Акти про козаків», рукоп. 1710–1779 рр.; **АО** — Акти села Одрехови. — К. : Наук. думка, 1970. — 260 с.; **АПУ** — Актыве книги Полтавского городского уряда XVII века / ред. и примеч. В.Л. Модзалевского. — Чернигов, 1912–1914. — Вып. 1–3; **Б** — «Богогласникъ», Друкарня Почаївської лаври, 1790. Прим. НБУ, ш. Кир. 825; **Вел.** — «Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками» (1720) С. Величка. Рукоп. РНБ ім. М.Є. Салтикова-Щедрина в Санкт-Петербурзі, фонд 588, № 2020 (мікрофільм); **Вл.** — Драма «Владимиръ» Ф. Прокоповича, список I пол. XVIII ст. Рукоп. НБУ, ш. І.6527; **ВН** — Ділова мова Волині і Наддніпрянщини / підгот. до вид. В.В. Німчук та ін. — К. : Наук. думка, 1981; **ВМ** — драма «Воскресеніе мертвих» Г. Кониського, список 1748 р. Рукоп. НБУ, ш. І.174; **ВХ** — «Вѣнецъ Х[ристо]въ зъ проповѣдій неделныхъ» А. Радивилівського, друкарня Києво-Печерської лаври, 1688 р. Примірник НБУ, ш. Кир. 59; **ГБ** — Опис паломницької подорожі Василя Григоровича-Барського до святих місць, рукоп 1723–1747 рр. Рукоп. НБУ;

Гр. — Літопис Г. Грабянки, список II пол. XVIII ст. Рукоп. НБУ, ш. VIII.149/49; **ДІ** — Світські пісні за зб-кою І. Даниловича, 1771–1776 рр., за публ.: Петретц В.Н. Новые данные для истории старинной украинской лирики. — СПб., 1907; **ДН** — Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.: (Акти сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / підгот. до вид. В.А. Передрієнко. — К. : Наук. думка, 1986; **ЖСІ** — Книга житій святих, XVIII ст. Рукоп. НБУ, ш. 371п/156; **Зин.** — Вірші, народні прислів'я та приказки Кл. Зиновіїва, кін. XVII — поч. XVIII ст. Рукоп. зб-ка НБУ, ш. VIII.73(193); **Зош.** — Навчальний зошит з латинської мови, рукоп. серед. XVIII ст. Рукоп. НБУ, ш. І.3916; **ІВ** — Інтермедії до драми «Воскресеніе мертвих» Г. Кониського, за списком 1748 р. Рукоп. НБУ, ш. І.174; **ІКД** — Інтермедії до драми М. Довгалевського «Комическое дѣйствіе на Рождество Христово», 1736 р. Рукоп. НБУ, ш. 521п/1710; **КЗ** — Зиновіїв Кл. Вірші. Приповісті посполиті, публікація за рукоп. зб-кою кін. XVII — поч. XVIII ст. / підгот. до вид. В. Колосова та І. Чепіга. — К. : Наук. думка, 1971; **Лс.** — «Кнѣга, глаголемая Листовня» братів Данила, Дем'яна і Мойсея Гирманів, 1712 р. Рукоп. НБУ, ш. І.7378; **МБ** — Драма «М[и]л[о]сть Б[о]жая», список I пол. XVIII ст. Рукоп. НБУ, ш. І.6527; **Нег.** — Євангеліе в перекладі Валентина Негалевського, 1581 р. Рукоп. НБУ, ш. 4511/1636; **НЛ** — «Ніжинський літопис», повісті, легенди та ін, XVIII ст. Рукоп. НБУ, ш. Ніж. 34; **ПЛ** — Приватні листи XVIII ст. / підгот. до вид. В.А. Передрієнко. — К. : Наук. думка, 1987; **Розм.** — Розмова (близько 1575 р.). Фотокопія рукопису. Збер. в НБУ; **Сл.** — Орагорські «Слова» Ф. Прокоповича та ін., I пол. XVIII ст. Рукоп. НБУ, ш. І.6527; **Сп. 2** — Співаник, I пол. XVIII ст. Рукоп. НБУ, ш. VIII. 210(21).

ЛІТЕРАТУРА

1. Кузнецов П.С. Чередования в общеславянском «языке-основе» / П.С. Кузнецов // Вопросы славянского языкознания. — М. : Изд-во АН СССР, 1954. — Вып. 1. — С. 24–67.
2. Мельничук А.С. Роль аналогии в переходном смягчении общеславянских г, к, h в ж, ч, щ / А.С. Мельничук // Питання слов'янського мовознавства. — Л. : Вид-во Львів. ун-ту, 1958. — С. 88–113.
3. Славянская морфология: Субстантивное словоизменение / отв. ред. Т.В. Попова. — М. : Наука, 1987. — 264 с.
4. Чурганова В.Г. Очерк русской морфологии / В.Г. Чурганова. — М. : Наука, 1973. — 239 с.
5. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови / Ю. Шевельов. — Х. : Акта, 2002. — 1054 с.

REFERENCES

1. Kuznetsov, P.S. (1954). Cheredovaniia v obshcheslovianskom «yazyke-osnove» [Alternation in the all-Slavic “language-basis”]. *Voprosy slavianskogo yazykoznanii*, 1, 24–67.
2. Melnychuk, A.S. (1958). Rol analogii v perekhodnom smiagchenii obshcheslavianskikh g, k, h v zh, ch, sh [The role of Analogy in the Transitional Mitigation of the Slavic g, k, h in zh, ch, sh]. *Pytannia slovianskoho movoznavstva*, 88–113.
3. Popova, T.V. (Ed.). Slavianskaia morfonologiiia: Substantivnoie slovoizmenenie [Slavonic Morphnology: Substantive Inflection]. Moscow, Nauka, 264 p.
4. Churganova, V.G. (1973). Ocherk russkoi morfonologii [Essay on Russian Morphonology]. Moscow, Nauka, 239 p.
5. Sheveliov, Yu. (2002). Istorychna fonolohiia ukrainskoi movy [Historical Phonology of the Ukrainian Language]. Kharkiv, AKTA, 1054 p.